

WIESŁAW DROBEK
BARBARA WOŚ
MONIKA MATEJA

Politechnika Opolska

AGROTURYSTYKA NA OPOLSZCZYŹNIE

Abstract: Agritourism in the Opole Province. In recent years, the dynamic development of agritourism could be observed in Poland. The purpose of this article is to analyse the state of agritourism in the Opole Province including its current status, barriers and perspectives. Long-term observations, agritourism market research and interviews with the owners of agritourism farms constitute the basis for the presented analysis. The study is based on surveys conducted in the spring of 2013 on fifty randomly selected agritourism farms located in the analysed area.
Key words: Agritourism, Opole Province, tourist offer, tourist potential.

Wstęp

W potocznej opinii Śląsk Opolski nie jest postrzegany jako region bardzo atrakcyjny z turystycznego punktu widzenia. Jako interesujące turystycznie części Polski wskazuje się zwyczajowo rejony górskie, pojezierza oraz pas nadmorski. A przecież Opolszczyzna to region piąty w kraju pod względem wysokości nad poziomem morza (czyli w niektórych częściach całkiem górzysty), pokrycie obszarami wodnymi nie należy do najniższych, rozpościerają się tutaj znaczne powierzchnioowo i gatunkowo tereny leśne, znaleźć w nim można unikatowe jednostki stepowe, krajobrazowe, przyrody nieożywionej itd. Zresztą, cechy środowiska przyrodniczego to nie wszystko. Dla turysty ważne bywają także walory kultury materialnej i niematerialnej. Śląsk Opolski, ze względów zarówno historycznych, jak też przynależnej mu immanentnie wielokulturowości bywa obiektem zainteresowania turystycznego – w części dotyczy to tzw. turystyki sentymentalnej, wynikającej ze skomplikowanych losów mieszkańców tego regionu [Drobek 2005, s. 3].

W ostatnich kilkunastu latach na Opolszczyźnie zauważa się jednak dynamiczny rozwój turystyki na obszarach wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki. Rozwojowi temu sprzyjają zarówno czynniki endogenne, jak i egzogenne. Do tych pierwszych zaliczyć należy m.in: wysoki poziom zawodowej urbanizacji

mieszkańców wsi, bardzo znaczny stopień wiejskiego materialnego zagospodarowania, wieloletnie zarobkowanie części mieszkańców poza granicami kraju. Pozostające w gestii mieszkańców finansowe środki zagranicznego pochodzenia mogą przyczyniać się do tworzenia elementów odpowiedniej infrastruktury agroturystycznej. Natomiast czynniki charakteru egzogenego sprzyjające rozwijaniu turystyki i rekreacji to m.in.: odwiedzanie tych terenów przez dawnych mieszkańców i ich potomków (turystyka sentymentalna), perspektywa reemigracji osób, które wcześniej opuściły Opolszczyznę, pozostawiając tu swoje domy – zainteresowanych ruchowymi formami aktywności w pobliżu miejsca zamieszkania [Jonderko 2007, s. 8].

Podając za Sznajder i Przezbórką [2006, s. 15], pojęcie *agroturystyki* składa się z dwóch zasadniczych członów: pierwszy wywodzi się od greckich terminów *agros*, oznaczającego rolę, i *agronomos*, odnoszącego się do zarządzającego majątkiem rolnym, drugi – turystyka oznacza formę czynnego wypoczynku poza miejscem zamieszkania, która jest inspirowana potrzebami poznawczymi, wypoczynkowymi i sportowymi. Idealnym miejscem dla rozwoju tej formy turystyki są tereny wiejskie, zwłaszcza tam, gdzie prowadzona jest czynna działalność rolna kultywowana od pokoleń. Ważnym elementem agroturystyki jest wykorzystanie potencjału gospodarstwa rolnego umożliwiającego prowadzenie usług noclegowych, gastronomicznych i rekreacyjnych, a także wyróżniający agroturystykę spośród szeroko rozumianej turystyki wiejskiej element poznawczy związany z możliwością obserwacji funkcjonowania gospodarstwa rolnego i czynnego uczestniczenia w pracach gospodarskich.

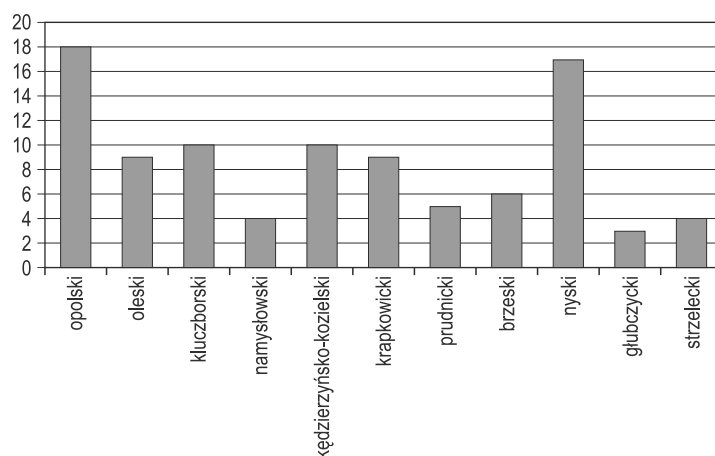
1. Cel pracy i metody badawcze

Celem pracy jest analiza stanu agroturystyki, jako dominującej gałęzi turystyki, realizowanej na obszarach wiejskich woj. opolskiego. Autorzy pragną zwrócić uwagę na jej stan obecny, bariery i perspektywy rozwoju.

Przedstawione wnioski są efektem wieloletnich obserwacji i badań rynku agroturystycznego Opolszczyzny oraz wywiadów przeprowadzonych z właścicielami gospodarstw agroturystycznych funkcjonujących na omawianym obszarze. Charakterystyka gospodarstw agroturystycznych oparta została na badaniach ankietowych przeprowadzonych wiosną 2013 r. w pięćdziesięciu losowo wybranych gospodarstwach Opolszczyzny.

2. Charakterystyka gospodarstw agroturystycznych Opolszczyzny

Zgodnie z danymi Opolskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Łosiowie na terenie woj. opolskiego działalność agroturystyczną prowadzi 95 gospodarstw rolnych (ryc. 1).

Ryc.1. Liczba gospodarstw agroturystycznych w poszczególnych powiatach woj. opolskiego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych OODR w Łosiowie.

Najwięcej, bo aż 18 gospodarstw agroturystycznych znajduje się w powiecie opolskim, co uwarunkowane jest bogatymi walorami kulturowymi i przyrodniczymi (Stobrawski Park Krajobrazowy), a także dobrą dostępnością komunikacyjną i położeniem na obrzeżach dużego miasta. W ofercie gospodarstw agroturystycznych tego rejonu zauważa się dwie tendencje. Pierwszą jest tworzenie oferty wypoczynku o wysokim standardzie, przeznaczonej dla turystów sentymentalnych przybywających na tereny dawniej zamieszkiwane lub zapamiętane z dzieciństwa (Niemcy lub Polacy na stałe mieszkający w Niemczech). Druga tendencja zauważana w ofercie gospodarstw tego rejonu to tworzenie zagród edukacyjnych specjalizujących się w przyjmowaniu grup dzieci i młodzieży i organizujących zajęcia z zakresu przyrody, ekologii, historii z elementami krajoznawstwa [Woś 2009]. Taka oferta spotyka się z dużym zainteresowaniem szczególnie ze strony szkół i przedszkoli z Opola i okolic. Bliskość aglomeracji miejskiej sprzyja także rozwojowi turystyki aktywnej: konnej, rowerowej, wodnej realizowanej na bazie sprzętowej, noclegowej i gastronomicznej, dostępnej w lokalnych gospodarstwach agroturystycznych.

Drugim pod względem liczby gospodarstw agroturystycznych powiatem jest nyski, obejmujący swym zasięgiem najczęściej odwiedzany na Opolszczyźnie rejon Gór Opawskich (objęty ochroną w postaci Parku Krajobrazowego Góry Opawskie z najwyższym wzniesieniem Biskupiej Kopy 890 m n.p.m.) oraz trzema sztucznymi zbiornikami wodnymi Paczkowskim, Otmuchowskim i Nyskim stanowiącymi atrakcyjne tereny rekreacyjne. Niebagatelną rolę w kształtowaniu atrakcyjności turystycznej tego regionu odgrywa również to, że powiat ten graniczy z Republiką Czeską, dlatego też jest obszarem najczęściej odwiedzanym przez turystów zagranicznych. Tradycje uzdrowiskowe Głuchołaz stanowią podstawę do dynamicznego rozwoju oferty rehabilitacyjnej, której elementy można odnaleźć także w działających na tym

terenach gospodarstwach agroturystycznych. Bogate zagospodarowanie turystyczne, liczne szlaki piesze, rowerowe i powstające szlaki konne, stanowią doskonałą podstawę do rozwoju działalności agroturystycznej nastawionej na aktywną turystykę i rekreację. Wiele działających gospodarstw agroturystycznych oferuje jazdę konną, piesze i rowerowe wycieczki z przewodnikiem, wypożyczanie sprzętu sportowego, łowiska pstrągów, a także usługi rehabilitacyjne. Jest to także jedyny region na Opolszczyźnie, gdzie w sezonie zimowym działa wyciąg narciarski.

W powiatach kluczborskim i kędzierzyńsko-kozielskim zlokalizowanych jest po 10 gospodarstw agroturystycznych, natomiast w powiatach oleskim i krapkowickim po 9. Głównym magnesem przyciągającym turystów do tych powiatów są walory przyrodnicze i kulturowe, a także cisza i spokój terenów wiejskich położonych z dala od większych miast. Podobnie jak w powiecie opolskim zauważa się rozszerzenie oferty edukacyjnej (szczególnie w powiecie kluczborskim) oraz położenie nacisku na aktywną turystykę i rekreację. W pozostałych powiatach liczba gospodarstw agroturystycznych waha się od 6 w powiecie brzeskim do 3 w powiecie głubczyckim. Tak niewielka liczba gospodarstw na terenie obfitującym w unikalne walory przyrodnicze i kulturowe jest zadziwiająca, zwłaszcza biorąc pod uwagę ogromny potencjał turystyczny tego obszaru. Głównymi atutami powiatu brzeskiego, z punktu widzenia rozwoju agroturystyki, jest położenie w niedużej odległości od aglomeracji wrocławskiej, unikalne walory kulturowe (zabytki Brzegu, Szlak Polichromii Brzeskich), walory przyrodnicze w postaci zwartych kompleksów leśnych o dużym stopniu naturalności oraz unikalne krajobrazy dolin rzecznych sprzyjające uprawianiu turystyki aktywnej, jak również coraz bardziej popularnej ekoturystyki. Powiaty głubczycki i namysłowski to obszary o słabo rozwiniętej infrastrukturze turystycznej, praktycznie nie odkryte z punktu widzenia turystycznego. Są to obszary o wysokich walorach przyrodniczych idealnych dla rozwoju agroturystyki, zwłaszcza tej, która wykorzystuje walory sztucznych zbiorników wodnych. Niewielka liczba gospodarstw agroturystycznych w omawianych powiatach może być efektem braku wsparcia instytucjonalnego dla rozwoju agroturystyki, małej kreatywności społeczności lokalnej, jak również braku pozytywnych praktyk, które stanowiłyby zachętę do rozpoczęcia działalności agroturystycznej.

Rozwój agroturystyki na Opolszczyźnie uwarunkowany jest wieloma czynnikami. Najważniejszy z nich to czynnik ekonomiczny, decydujący w większości przypadków o rozpoczęciu działalności agroturystycznej. Wśród ankietowanych właścicieli gospodarstw zdecydowana większość – bo aż 66% przyznała, że podstawą rozpoczęcia działalności agroturystycznej była chęć uzyskania dodatkowego dochodu. Taki stan rzeczy spowodowany jest spadkiem opłacalności produkcji rolnej i koniecznością szukania alternatywnych źródeł dochodu. 58% ankietowanych jako bodziec skłaniający do podjęcia działalności agroturystycznej wskazało możliwości pełnego wykorzystania potencjału gospodarstwa, przez udostępnienie na potrzeby turystów wolnych pokoi, wykorzystanie terenu rekreacyjnego lub stworzenie oferty na bazie

posiadanych umiejętności i predyspozycji (warsztaty kulinarne, zajęcia edukacyjne, opieka nad dziećmi). Jedynie 24% ankietowanych (głównie właściciele gospodarstw ekoturystycznych i zagród edukacyjnych) jako podstawowy powód rozpoczęcia działalności agroturystycznej podało możliwość realizacji własnych pasji. Właściciele gospodarstw agroturystycznych to w większości (66%) osoby w wieku 26-45 lat, a więc czynne zawodowo, traktujące pracę w gospodarstwie agroturystycznym jako dodatkowe źródło dochodu. Drugą grupą, reprezentowaną przez 26% ankietowanych, były osoby po 46 roku życia, które zajęły się działalnością agroturystyczną po przejściu na emeryturę lub też (co dotyczyło zwykle kobiet nie pracujących zawodowo), które po usamodzielnieniu się dzieci mogły poświęcić się tworzeniu gospodarstw agroturystycznych. Najmniejszą grupę respondentów (8%) stanowiły osoby młode – poniżej 25 roku życia, które albo przejęły prowadzenie gospodarstwa agroturystycznego po rodzicach, albo też przystosowywały odziedziczone gospodarstwo rolne do potrzeb agroturystyki i rozpoczynały działalność w branży.

Możliwość czerpania zysków z działalności agroturystycznej prowadzonej równoległe z działalnością rolną lub pracą zawodową stanowi podstawę do tworzenia nowych gospodarstw i dynamicznego rozwoju agroturystyki na Opolszczyźnie. Bardzo istotnym motywatorem w przypadku nowo powstających obiektów agroturystycznych była obecność w najbliższej okolicy już funkcjonujących gospodarstw tego typu, które sprawdzały się pod względem ekonomicznym i funkcjonalnym. Wśród ankietowanych właścicieli gospodarstw agroturystycznych dominowały (40%) osoby prowadzące działalność poniżej 3 lat, co świadczyć może o dużej dynamice wzrostu liczby gospodarstw agroturystycznych Opolszczyzny. Właściciele tych gospodarstw deklarowali stałe dopasowywanie oferty gospodarstwa do zmieniających się potrzeb rynku agroturystycznego, inwestowanie w działania marketingowe i stałe poszukiwanie klientów. Nowo powstające gospodarstwa charakteryzują się bogatą ofertą przygotowaną dla różnorodnych grup turystów oraz wysokim standardem usług. Drugą grupę (31% ankietowanych) stanowili właściciele gospodarstw prowadzący działalność dłużej niż 6 lat; byli to właściciele gospodarstw o ugruntowanej pozycji na rynku agroturystycznym, posiadający stałych klientów i sprecyzowany profil działalności. Te właśnie gospodarstwa stanowiły wzorce dla nowo powstających obiektów, a ich właściciele często dzielili się swoimi doświadczeniami z sąsiadami rozpoczynającymi działalność agroturystyczną. Trzecia grupa to właściciele gospodarstw działających od 3 do 6 lat, którzy stanowili 29% ankietowanych, w większości przypadków właściciele tych gospodarstw posiadali już znaczne doświadczenie w prowadzeniu działalności agroturystycznej i przygotowywaniu oferty z myślą o konkretnej grupie lub grupach odbiorców.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na rozwój gospodarstw agroturystycznych jest popyt na usługi tego typu. W ostatnich latach na terenie całej Polski zauważa się znaczny wzrost liczby gospodarstw agroturystycznych. Coraz więcej osób decyduje się na spędzanie czasu wolnego w gospodarstwach agroturystycznych, któ-

rych oferta z roku na rok jest coraz bogatsza. Tendencją zauważaną na Opolszczyźnie jest podwyższanie standardu usług noclegowych, rozbudowa oferty rekreacyjnej oraz wprowadzanie dodatkowych elementów zagospodarowania turystycznego mających służyć pełnemu wykorzystaniu potencjału turystycznego gospodarstwa. Ponad 60% analizowanych gospodarstw posiada przystosowane dla dzieci place zabaw, specjalne wiaty grillowe i miejsca na ognisko. W ponad 70% występują tereny umożliwiające rekreację na świeżym powietrzu. W 40% gospodarstw przygotowano specjalne miejsca umożliwiające rozbicie namiotów, a 28% gospodarstw dysponuje własnym boiskiem rekreacyjnym. Większość gospodarstw wyposażona jest w parkingi samochodowe i rowerowe dostosowane do liczby gości. Często czynnikiem decydującym o atrakcyjności gospodarstwa jest aspekt wizualny, czyli estetyka obejścia – pod tym względem opolskie gospodarstwa oceniane są jako jedne z najładniejszych w Polsce.

W przypadku charakteryzowania działalności agroturystycznej na Opolszczyźnie niezwykle istotne jest omówienie głównych grup odbiorców produktu agroturystycznego. Wśród turystów przybywających do gospodarstw agroturystycznych uczestniczących w badaniach dominują rodziny z dziećmi. Gospodarstwa agroturystyczne zlokalizowane z dala od zgiełku i szumu wielkich miast, położone w pobliżu lasów i łąk, daleko od źródeł zanieczyszczeń, są idealnym miejscem wypoczynku rodzinnego. Domowa atmosfera, przyjazne nastawienie gospodarzy, zdrowa żywność, bogata oferta rekreacyjna decydują o tym, że gospodarstwa agroturystyczne to miejsca wypoczynku najczęściej wybierane przez rodziny z małymi dziećmi. Bardzo istotna w ofercie gospodarstw agroturystycznych jest kwestia otwartej przestrzeni i możliwości kontaktu ze zwierzętami, mile widziana zwłaszcza przez młodsze dzieci. Nie bez znaczenia jest także aspekt ekonomiczny, ceny noclegów i wyżywienia w gospodarstwach agroturystycznych zwykle są znacznie niższe niż w ośrodkach czasowych czy pensjonatach, co pozwala na dłuższy pobyt za tę samą cenę.

Kolejną pod względem liczebności grupę agroturystów stanowią turyści indywidualni zachęcani głównie względnie niską ceną noclegu. Są to zwykle turyści poszukujący ciszy i spokoju, przybywający na dłuższe pobyty (często po sezonie) lub osoby aktywnie wypoczywające korzystające w gospodarstwach agroturystycznych głównie z usług noclegowych. Następną grupą odbiorców oferty agroturystycznej są osoby starsze, dla których pobyt na wsi to często powrót do przeszłości, do korzeni. Ankietowani właściciele gospodarstw zwracają uwagę na to, że osoby starsze – często mieszkańcy dużych aglomeracji miejskich – szukają na wsi spokoju, ciszy i wytchnienia. W większości są to osoby aktywne fizycznie, zainteresowane poznawaniem walorów kulturowych i przyrodniczych okolicy oraz udziałem w różnego rodzaju warsztatach. W przypadku tej grupy także nie bez znaczenia pozostaje aspekt finansowy, który często decyduje o wyborze miejsca pobytu wypoczynkowego.

Czynnikami mającym duże znaczenie w przyciąganiu turystów jest w agroturystyce lokalizacja gospodarstwa. Dużym zainteresowaniem cieszą się obiekty położone na obrzeżach miejscowości lub w miejscach zupełnie odizolowanych od

zwartej zabudowy wiejskiej. Taka też lokalizacja przeważa wśród analizowanych gospodarstw.

Różnorodność oferty to także czynnik wpływający na atrakcyjność gospodarstw agroturystycznych. Na Opolszczyźnie można znaleźć wiele gospodarstw oferujących naukę jazdy konnej oraz konne wycieczki terenowe, dość popularne są także przejażdżki bryczkami lub wozami konnymi. Gospodarstwa zlokalizowane na terenie dolin rzecznych (Odry, Małej Panwi, Stobrawy) oferują swoim gościom możliwość zorganizowania spływów kajakowych, popularne są także łowiska, w których turysta może własnoręcznie złowić rybę, a następnie ją przyrządzić i spożyć. Coraz częściej właściciele gospodarstw agroturystycznych umożliwiają gościom wypożyczenie sprzętu sportowego: rowerów, kajaków, łódek, rowerów wodnych, nart biegowych, kijków do *nordic walkingu*. Niezwykle istotnym elementem oferty jest kuchnia regionalna: wiele gospodarstw specjalizuje się w przygotowaniu tradycyjnych potraw (rolady wołowe, żymłok, kołocze) wpisując swoje gospodarstwa jako atrakcje na szlaku dziedzictwa kulinarnego Opolszczyzny.

Na podstawie analizy przeprowadzonych badań ankietowych i wywiadów bezpośrednich można stworzyć obraz typowego gospodarstwa agroturystycznego działającego na Opolszczyźnie. Jest to gospodarstwo położone na obrzeżach miejscowości, w którym liczba miejsc noclegowych nie przekracza piętnastu, posiadające podstawowe elementy zagospodarowania turystycznego, takie jak: wiata grillowa, teren rekreacyjny, plac zabaw dla dzieci, miejsce na ognisko, parking. Oferta gospodarstwa skierowana jest zarówno do osób pragnących ciszy i spokoju, jak również aktywnych turystów wymagających możliwości wypożyczenia sprzętu sportowego i opieki przewodnika. Częstym elementem oferty gospodarstwa są warsztaty rękodzielnicze lub kulinarne i zajęcia edukacyjne. Gospodarstwo prowadzi działalność całoroczną, a głównymi odbiorcami oferty są rodziny z dziećmi i turyści indywidualni. Dla gości przygotowana jest oferta gastronomiczna, która zawiera wyżywienie całodzienne oraz możliwość samodzielnego przygotowania posiłków. Na terenie gospodarstwa oferowane są produkty lokalne oraz owoce i warzywa pochodzące z przydomowego ogrodu. Właściciele gospodarstwa skorzystali z pomocy samorządu lokalnego i wzięli udział w szkoleniach z zakresu agroturystyki i możliwości pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstwa. Stan infrastruktury turystycznej w obszarze, na którym położone jest gospodarstwo, został określony przez właścicieli jako dostateczny.

Zakończenie

Przedstawione dane dotyczące gospodarstw agroturystycznych Opolszczyzny wskazują na rozwój tej gałęzi turystyki. Dalszych perspektyw rozwoju należy upatrywać głównie w stałej tendencji wzrostu popytu na usługi agroturystyczne, który implikować będzie powstawanie nowych gospodarstw agroturystycznych oraz peł-

niejsze wykorzystanie potencjału środowiska naturalnego przez wzbogacanie oferty gospodarstw agroturystycznych o elementy turystyki przyrodniczej i ekoturystyki. Przyczynić się może także do aktywizacji społeczności wiejskiej polegającej na zachęcaniu do tworzenia atrakcyjnych produktów turystycznych na bazie posiadanego potencjału wiedzy i umiejętności oraz pełnego wykorzystania walorów kulturowych regionu. Elementem dynamizującym rozwój agroturystyki na Opolszczyźnie może stać się także współpraca właścicieli gospodarstw agroturystycznych w celu tworzenia wspólnych produktów agro- i ekoturystycznych pozwalających na pełne wykorzystanie potencjału ludzkiego i sprzętowego współpracujących gospodarstw.

Za najistotniejsze bariery rozwoju agroturystyki na Opolszczyźnie należy uznać niewystarczającą współpracę władz regionalnych i lokalnych, organizacji i stowarzyszeń branżowych turystyki z właścicielami gospodarstw agroturystycznych, brak wsparcia w pozyskiwaniu funduszy na rozwój gospodarstw i działania marketingowe, ograniczone możliwości kredytowe i niestabilną sytuację ekonomiczną [Puciato, Grabiński 2012, s. 57]. Sezonowość popytu na usługi agroturystyczne powoduje destabilizację ekonomiczną gospodarstw. Bariery może stanowić także specyfika popytu turystycznego, wymuszająca na właścicielach gospodarstw agroturystycznych rozbudowywanie bazy usługowej. Jeszcze kilka lat temu agroturystyka kojarzona była jedynie z wyjazdem na wieś w celach wypoczynkowych, korzystaniem z usług noclegowych i gastronomicznych. Dziś bez dodatkowych atrakcji proponowanych w gospodarstwach trudno zainteresować i przyciągnąć turystę. Właściciele gospodarstw, zamiast koncentrować się na dochodach płynących z coraz większej liczby turystów, niejednokrotnie skupiają się na dochodach uzyskiwanych z usług dodatkowych [Sikora 2012, s. 69] (organizacja imprez okolicznościowych, zajęcia edukacyjne, wypożyczalnia sprzętu sportowego) z utrzymaniem tej samej liczby gości lub nawet jej zmniejszeniem. Taka rozbudowa oferty wymaga nakładów finansowych, które mogą być problemem dla części właścicieli gospodarstw agroturystycznych. Kolejną przeszkodą w rozwoju agroturystyki jest brak spójnej strategii marketingowej, uwzględniającej agroturystykę jako istotny aspekt turystyki na obszarach wiejskich. Pojedyncze gospodarstwa agroturystyczne zwykle nie mają opracowanej strategii, jak również nie posiadają odpowiednich środków na skuteczną reklamę, bez której trudno jest przecież przyciągnąć klientów, szczególnie do nowo powstających gospodarstw.

Literatura

Drobek W., 2005, *O atrakcyjności turystycznej Śląska Opolskiego. Kilka uwag wprowadzających*, [w:] *Wybrane zagadnienia turystyki na Śląsku Opolskim*, W. Drobek (red.), „Śląsk Opolski”, nr 1/2.

- Jonderko F., 2007, *Czynniki rozwoju rekreacji i turystyki na obszarach wiejskich*, [w:] *Nowe formy i możliwości rozwoju turystyki na Śląsku Opolskim ze szczególnym uwzględnieniem agro- i ekoturystyki*, W. Drobek, R. Nowacki (red.). „Śląsk Opolski”, nr 1/2.
- Puciato D., Grabiński T., 2012, *Ruch turystyczny w województwie opolskim i na pograniczu polsko-czeskim w 2012 roku. Raport z badań*. Opolska Regionalna Organizacja Turystyczna, Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu. Wydział Ekonomiczny w Opolu, Opole.
- Sikora J., 2012, *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*. Wyd. C.H. Beck, Warszawa.
- Sznajder M., Przezbórska L., 2006, *Agroturystyka*. PWE, Warszawa.
- Woś B., 2009, *Rozwój ekoturystyki na przykładzie Stobrawskiego Parku Krajobrazowego*. „Handel Wewnętrzny”, nr 11.